

Bujdosik az árva madár...

A személyesség Járdányi Pál zenekari alkotásaiban

Előszó

I. M. Járdányi Pál (1920–1966)

Ötven éve hunyt el Járdányi Pál zeneszerző, népzenekutató, zenekritikus és egyetemi oktató. A jelen tanulmány az 1948–53 között s 1963-ban írt zenekari alkotásokat (*Divertimento concertante*, *Tisza mentén*, *Vörösmarty-szimfónia*, *Borsodi rapszódia*, *Vivente e moriente*) mutatja be.¹ Járdányit korai halála megakadályozta abban, hogy zeneszerzői életműve kiteljesedjék, ám az elkészült művek alapján is megrajzolható az az ív, amelyet Liszttől és Bartóktól kezdve a népdalok révén Kodályig és Webernig bejárt.

A Járdányi-kutatás helyzete

Járdányi Pál népzene-kutatói munkássága szinte teljes egészében előttünk áll, pedagógiai és zenekritikusi tevékenységét számosan értékelték, de zeneszerzői életművét még csak részben tekintette át a zenetörténet-írás. Halála után nem sokkal jelent meg Kecskeméti István, valamint 2006-ban Kusz Veronika életrajzi könyve.² A *Vörösmarty-szimfónia* és a *Vivente e moriente* kottája és felvétele megjelent, továbbá elemzésük több helyen is elérhető. A tanulmányban elemzett kerülő többi partitúra az örökösöknél található, míg a szólamok a Magyar Rádió Kottatárában.

WINDHAGER ÁKOS (1975) összehasonlító irodalomtörténész, kultúrakutató, PR-szakértő, újságíró. A Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének munkatársa.

A magyar zenekari stílus kérdésköre

Liszt, Bartók, Kodály nyomdohán

XX. századi magyar zenekari stílus papírforma szerint nem jött létre. Ha azonban egymás után hallgatjuk meg Kodály zenekari darbjait (pl. *Marosszéki táncok*, *Páva-variációk*, *Concerto*), illetve Bartók versenyműveinek tutti epizódjait, s *Concertóját*, akkor az derül ki, hogy mégiscsak létezett egy közös zenei stílselemkészlet. Ha az 1940–60-as évek mások által írt zenekari darbjait olvasuk, ugyanez a kép még tarkább lesz, de az egyéni stílusok mindegyikében találunk összetartozó jelenségcsoportot. Olyannyira élt a korabeli szerzők és hallgatók fejében a közös nyelv tapasztalata – vagy képzelt eszménye –, hogy ehhez mérten tűnt saját korában Lajtha László francia hatásokat mutató életműve idegennek.

A Kodály esetében nemzeti klasszicizmusnak nevezett nyelviség kezdete nem Bartókhhoz vagy Kodályhoz köthető, hanem – bár szándékolatlanul, de – Liszt Ferenchez. Zenei örökségéről sokat írtak már, a magyar zenekari írásmódra gyakorolt hatását azonban még csak utalások során említik. Jelen írásom sem foglalkozhat e témával bővebben, ugyanakkor kétségtelen, hogy a XX. századi magyar komponisták sorát ihlette meg a liszti harmóniai modell, a monotematikus nagyforma vagy az ördögi scherzo. Kései műveinek hatása pedig olyan erős, hogy még napjainkban is képes megújítani a fiatal alkotók eszköztárát.³

Járdányi lírájának kultúrpolitikai háttere

A magyar kultúrát 1949-től 1954-ig sújtotta az Andrej Alexandrovics Zsdanov szovjet politikusnak tulajdonított politikai esztétika. Ez azt írja elő az alkotóknak, hogy a tömegek által befogadható művek szülessenek, amelyek tartalma a pártállamot dicsőítse. Liszt szimfonikus költeményeit és Csajkovszkij szimfóniáit kellett volna a zeneszerzőknek tehát kommunista tartalommal újraírni, s közben népdalokat és mozgalmi indulókat idézgetni. Révai József miniszter utasítására Szabó Ferenc, a magyar zeneéletet terrorizáló pártmuzsikus kényszerítette a szerzőket az elvek betartására – nem sok sikerrel. Az akkor született „nagy” műveket 1956 után már nem játszották, a valódi nagy művek pedig ki játszották a Cerberusok figyelmét.

A magyar zeneszerzők, s főként Kodály, tudták úgy olvasni a zsdanovi doktrínát, mintha az az ő életművüket igazolná. A népzenei gyökerű nyelvezet kialakítására éppen Kodály törekedett régóta, s a társadalmat megszólító retorikát is szinte a kezdetektől alkalmazta – igaz, nem a kommunizmus dicsőítésére. A parasztdalokra támaszkodó zenei nyelv előtérbe kerülése így egybeesett a szemben álló Kodály-iskola és a politikai elit céljaival is.

Járdányi „Liszt-ügye”

Járdányi Pál eleinte Bárdos Lajostól, majd Kodály Zoltántól tanult zeneszerzést, s ez utóbbi élete végéig mestereként tisztelte. Zeneszerzői eszményét azonban Bartók Bélának hívták. Bartók zenéjét a kezdettől kedvelte, de főként Lendvai Ernővel való beszélgetések, a tengelyrendszer felfedezése után kezdte meg Bartók lényegi újraírását.⁴ Járdányit a kodályi és bartóki stíluson túl megérintette a liszti örökség is. A nagy előd műfajválasztásai, szerkesztésmódja és ezerszínű érzelmi palettája mind jelentős kihívásnak bizonyult számára.

Járdányi legismertebb zenepolitikai „perében” a vádlója (Szabó Ferenc) azt vetette a szemére, hogy a liszti forradalmi romantikát kevesebbre tartja, mint a bartóki s kodályi zenét.⁵ A témát ugyanakkor csak ürügyként használta fel arra, hogy a Magyar Dolgozók Pártjával szemben kritikus Járdányit esztétikai síkon ítélhesse el. Szabó azonban kudarcot vallott, s nemcsak azért, mert a megtámadott visszavágott, s a válaszát a teljes Zeneakadémia vastapsa igazolta, mert Szervánszky Endre zeneszerző is barátja, Járdányi mellé állt, és mert a Magyar Zeneművészek Szövetségének elnöksége egyértelműen az ifjút pártfogolta, hanem mert a következő évben bemutatott s a támadó által is nagyra értékelt *Vörösmarty-szimfónia* bartóki nyelven írta újra Liszt forradalmi romantikáját. Ezt a Liszt-kapcsolatot Mihály András így fogalmazta meg: „De mégis, ezek az elemek, ezek az élmények Liszt hatása alatt valami új, romantikus pátozszba olvadnak.”⁶

Amikor Járdányi nagyzenekari darabok írásába kezdett, pontosan érzékelhette a fentebb már említett közös nyelvi lehetőségeket és korlátokat. Éppen ezért tudatosan hozta létre a magyar népdalok Liszt, Bartók és Kodály stílusából sajátos, több regisztert együttesen mozgó, pentaton gyökerű, kvartépítkezéses, kromatikus, erősen plasztikus nyelvezetét.

Vallomásos szimfonikus líra

Divertimento concertante

Járdányi húszévesen fejezte be legkorábbi zenekari alkotását, a vonószekari *Sinfoniettát* (1940).⁷ Ezt követően, és népzene kutatói tevékenysége közben, vágott bele a barokk mintákra utaló *Divertimento concertante* komponálásába. A jelenlegi források alapján az feltételezhető, hogy a szerző 1942-ben készítette el az első változatot, majd 1948/49 fordulóján részben átdolgozta. A mű címe azt sugallja, mintha Bartók két utolsó zenekari alkotását olvasta volna egybe: a vonósokra írt *Divertimentót* és a nagyzenekarra komponált *Concertót*. A kotta tanulmányozása során azonban kitűnik, hogy a művet sokkal inkább Kodály *Concertója* ihlette.

TÉTEL	JELLEG	HANGNEM
Allegro vivace	szonátaforma	a-moll
Larghetto	notturmo	e-tonalitás
Allegro molto	rondó	mixolid jellegű A-dúr

I. A Divertimento concertante *tételei*

Az első tétel (*Allegro vivace*) háromrészes forma, szerkezetében felismerni a szonátaforma-elveket, hangulatában azonban néptánc-feldolgozásra emlékeztet. Az egész tételt áthatja a szinkópás tánclepés lendülete, így bármelyik dallam, téma, motívum szólal is meg, bővérű, kétnegyedes forgatagban érzi magát a hallgató. A nyitó téma (1A), amelyet első alkalommal és később is legtöbbször vonósok szólaltatnak meg, és a felelete (1B), amely viszont fafúvók hangzik el, pentaton zene. A két dallam emlékeztet Kodály *Concertója* nyitótételének a témájára.

Az *Allegro vivace* három nagy szakaszra bontható az 1A és 1B témák tutti visszatérései alapján (ld. 1. sz. kottamelléklet). A köztes területeken egy szinkópás, modális sorból szőtt mellék- és több epizód téma szólal meg. A főtémakészlet utáni területeken szólisztikus szerepet a klarinét kap, amely hangszer elsőbbsége a többi tételben is megfigyelhető. A klarinét dór-sorokban járja szomorú szóló táncát. A fagott, oboa és fuvola is kap egy-egy szóló epizódot, de retorikai szerepe csak a klarinétnak van. A XIX. században pásztorsípnak hívott hangszer iránti vonzódást igazolhatja a romantikában betöltött, személyes fájdalommal gyakran kifejező szerepe, illetve hogy a szatmári népzeneben része a népi együtteseknek. A tétel és az egész *Divertimento* hangszerelésére a felsoroltakon túl Bartók *Táncszvitje* is hatott, ez főként a rézfúvósokon felharsanó kvartépítkezéseknél hallatszódik ki erőteljesen. A tétel végül pentaton jellegű a-mollban záródik.

A második (*Larghetto*) tétel, mint rendszerint a versenyművek középső eleme, lassú és lírai jellegű. A bartóki szerkezeti-hangulati előkép felől értelmezve a *Larghetto*-t notturnónak, „az éjszaka zenéjének” tekinthetjük. Központi témája kettős jelleget hordoz, amíg az első két ütem népzenei gyökerű, a másik két ütem már összhangzatos gondolkodásra utal, amelyhez hasonlóra Liszt és körének zenéiben találunk. A lírai dallam mellett az előző tételből ismerős kvartépítkezés és szinkópás lüktetés is hallható. A tétel harmadánál azonban felharsan a sirató, amely a *Vörösmarty-szimfónia* drámai erejével s a líd hangsorok fájdalommal tör rá a hallgatóra. A klarinét panaszos szólója után lassan nyugszik csak meg a zene, de a fuvola és az oboa még sokáig visszahangzik. A vonósokon induló, majd az egész együttest átható kvartharangozás készíti elő a csúcspontot, amely után a kürt és a fuvola concertál még a vonósokkal.

Divertimento concertante

Járdányi Pál

I. tétel, Allegro vivace

1A téma, 1. hegedű, 1-5. ütem

1B téma, 1. oboa, 5-9. ütem

Epizód téma, 1. oboa, 77-80. ütem

1A téma, hosszabb alak, 2. hegedű, 118-121. ütem

II. tétel, Larghetto

2. téma, 1. oboa, 1-5. ütem

III. tétel, Allegro molto

3. téma, Cselló, 1-2. ütem

A téma fordítása, 1. hegedű, 108-111. ütem

Epizód téma, tuba, 143-146. ütem

A harmadik tétel (*Allegro molto*) sebes rondóként írható le. A visszatérő elemet ezúttal nem egy konkrét téma, hanem csupán egy kvartugrásokra épülő témafejt alkotja, amely számos alakot ölt magára a tétel során. A klarinét ismételtén fényesen kiragyyog a zenekari faktúrából, ám a többi hangszer csak elvétve kap szólisztikus szerepet. A koncertálást itt főként hangszercsoportok végzik, nem az egyes instrumentumok. A csúcspontot követően dinamikus basszuszóló harsan fel, amely népi táncdallamot utánoz. A finálét dór basszus kíséret vezet be, majd a kvarttémák visszatérésével a tutti zenekar táncra perdül. A tétel mixolíd jellegű A-dúrban záródik.

Elsődleges értelmezési síkok

A három tétel: *Allegro vivace*, *Larghetto*, *Allegro molto*, valamint a tételeken belüli szólam dramaturgia egy klasszikus concerto grossót sejtet. A zenei anyag könnyedsége, pentaton nyelvisége és jól felismerhető variációs technikája pedig

szórakoztató szándékot, a divertimento műfajt sugallja. Szabó Ferenc kritikájában azt hangsúlyozta, hogy a darab sem nem elég szórakoztató, sem nem koncertáló, bár van benne szép lírai részlet is. A parancsuralmi korszak átlagos, vidám divertimentói közül valóban kilóg bensőséges lírájával és hangsúlyos pentatóniájával. A hallgató valóban mély beavatást nyer a pentatónia és a szabad tonalitás kettős világába, a modális skálák, a pentaton akkordok, a szinkópás tánclelések, valamint a tritónuszhangköz, kromatika és a kvartépítkezés alkalmazásának révén.

Ha az a kérdés, hogy a zenekari darab beteljesíti-e a címében vállaltakat, akkor igennel válaszolhatunk, mert a koncertáló jelleg ugyan csak bizonyos epizódokban kerül előtérbe, de a népzenei ihletettséggel nemesen szórakoztató. Liszt rapszodiáinak, Bartók *Táncszvitjének*, Kodály *Concertójának* életerős párdarabját ismerhetjük fel benne. Eddig két alkalommal hangzott el, először 1950-ben, másodszer az 1. Magyar Zenei Héten (1951), ott azonban az említett elmarasztaló bírálatot kapván többet nem adták elő.

Tisza mentén

SZAKASZ	JELLEG	IDÉZET	HANGNEM
Appassionato	Expozíció és témák bemutatása	<i>Bujdosik az árva madár</i>	C-dúr
Allegro giocoso		<i>Nem kapálok</i>	Asz-dúr
Molto lento	átvezetés	<i>Bujdosik...</i>	Asz-dúr
Tempo molto giusto	concertante	<i>Nem kapálok</i>	f-moll
Lento	átvezetés	<i>Bujdosik...</i>	Modális D-dúr
Vivace	finale	<i>Bujdosik..., Nem kapálok...</i>	d-mixolíd

2. A Tisza mentén szerkezete

Járdányi 1951 augusztusa és decembere között dolgozott a *Tisza mentén* című szimfonikus költeményen, amelyet édesapjának ajánlott 60. születésnapja alkalmából.⁸ Szabó éppen a liszti mintát követő mű írása idején vádolja meg Liszt elutasításával. A helyzet ugyan paradox, a szerző mégsem védekezik szimfonikus költeményére hivatkozva. Az alkotást 1952. június 11-én mutatta be Ferencsik János a Rádiózenekar élén, majd az átdolgozott változatot az Állami Hangversenyzenekarral 1956. január 7-én és április 7-én.⁹

A mű szerkezete

A szerző nem különített el tételeket, sem a variációkat nem jelölte, sőt az egykori bejegyzése szerint a témák egymásutánosságát a Tisza hömpölygéséhez hasonlította.¹⁰ A témahasználat és a tempókiírások alapján azonban jól elkülöníthető öt szakasz (ld. 2. táblázat). Az első százötven ütem alkotja a hosszú

bevezetést, amelyben felhangzanak az alaptémák, amelyek a *Bujdosik az árva madár...* és a *Nem kaszálok...* kezdetű népdalokból képződnek, legtöbbször egy-egy sorra építkezve (ld. 2-3. sz. kottamelléklet).

A *Bujdosik az árva madár...* harmadik sorával nyit a mű, vagyis a személyes magány dalával. E sor gyors tutti hangzásban zendül fel, majd megszólal a lírai hang is, az első sor idézésével és hosszú transzformációjával. Az egyre absztraktabbá váló alak kamarazenekari hangzásban zsong, s egy ponton kísérteties passacaglia-témává válik. A 80. ütemben új zenei világ kezdődik, *Allegretto giocoso* felirattal oboán szólal meg a *Nem kaszálok...* első sorának egy népi változata. Ebben a részben a fafúvósok szólisztikus concertálásba kezdenek, míg a vonósok ripieno szerepet kapnak. A klarinét mellett a fuvola játszik még szép futamokat. A téma hatalmas fokozással éri el a szimfonikus költemény első csúcspontját a 140. ütemben.

Ezután halljuk az első átvezetést (Molto lento). Érdekesség, hogy a műben a rézfúvósok a tuttitat leszámítva alig jutnak szerephez, viszont az átvezetésben szólisztikusan is hallhatók. A 210. ütemben kezdődik a 3. szakasz (Tempo molto giusto), amelyben immár a két népdal összesen hat sorának változatos concertálása zajlik. E szakasz csúcspontján erőteljes basszusszólóban idéződik

Bujdosik az árva madár... és változatai

Buj - do - sik az ár - va ma - dár
 E - gyik ág - ról má - sik - ra száll
 Hát az i - lyen ár - va mint én
 Hogy - ne buj - do - kol - na sze - gény

Tisza mentén:

1. sor változatai

1. klarinét, 17-19. ütem tuba, 281-285.ütem

3. sor változatai

1. trombita, 1-2. ütem 1. klarinét, 23-24. ütem 1. oboa, 55-56. ütem

Nem kapálok... és változatai

Nem ka - pá - lok nem ka - szá - lok fa - ze - kas - i - nas - nak ál - lok
Ap - ró csup-ro - kat csi - ná - lok ab - ból ká - véz - nak a lá - nyok

Tisza mentén:

Allegro giocoso - téma

Vivace - téma

1. oboa, 80-82. ütem
1. hegedű, 371-376. ütem

meg a *Bujdosik az árva madár-sor*, mintegy kiemelve az egyéni tragédiát a többi érzés és gondolat tengeréből. A szakaszban, minden néptáncos jellege ellenére is, erőteljesen érvényesül a kvartépítkezés elidegenítő hatása. A második átvezetés után (Lento) kezdődik az utolsó nagy szakasz, a Vivace, amelynek alap-témája a *Nem kapálok...-ből* képzett kétnegyedes tánc téma. Ezen a ponton avatkozott be a mű szerkezetébe a szerző az első előadás után, s törölt 42 ütemet. A finálé sebes lüktetését rövid, lassú epizódok akasztják meg, majd vivacissimóig gyorsulva d-mixolídben zárul a szimfonikus költemény.

A műfajválasztás

A *Tisza mentén* műfajválasztása éppen annyira kiállás a liszti romantika mellett, mint annak korszerű újraírása. A liszti nagyforma értelmezhető egyetlen tételbe sűrített szimfóniaként, amelyben ennek ellenére jól megragadható „szakasz”-határok találhatók. Liszt minden esetben adott valamilyen programot az egyes darabokhoz, amelyek inkább csak az ihletforrást jelölték meg, mintsem számon kérhető cselekményt. A szimfonikus költemények virágkora a késő romantika idején volt, azóta viszonylag kevesen vállalkoztak rá. Érdekes, hogy Weiner Leó éppen 1950-ben jelentkezett életművét lezáró, bár erős elutasítást kiváltó, közel egyórás szimfonikus költeményével, a *Toldival*. Weiner és Járdányi kapcsolata további kutatást igényel, az a *Vörösmarty-szimfónia* kapcsán is nyilvánvaló azonban, hogy esztétikai felfogásuk, irodalmi világuk közel áll egymáshoz.

A zsdanovi elvárásoknak mindenesetre megfelelt Járdányi a műfajjal, annál kevésbé elégitette ki a szocialista realizmus igényeit a programként választott két népdallal. Amíg az elsővel a hurróoptimizmus korában alig vállalható szomorúságot, tragikus egyéni létet, Theodore Adornótól elhíresült elidegenedést

hangsúlyozza; a másikkal a munkaversenyek világát teszi nevetségessé, ráadásul a polgári miliő kávézási szokásait eleveníti fel. A két dallam révén a szerző nem is oly nehezen érthető jelbeszéddel vallhatott önmagáról, s ezzel zenéje ismét kimagaslik a korban divatozó népdal-feldolgozások közül. A két ellentétes hangulatú dal folyamatos ütköztetése esetenként drámai töltetet ad a zenének, de egyes pillanatokban iróniát is csempész a darabba.

A *Bujdosik...* kezdetű népdalt éppen a *Tisza mentén* után dolgozta fel két-, illetve négyszólamú vegyeskarra, így a többletjelentést onnan is kiolvashatjuk. Amíg az első ütemek a *Bujdosik...* dal lírai énjének magányával nyitottak, addig a finálé viszont a *Nem kapálok...* dal vidáman kávézó lányokat megjelenítő képével zár. A szimfonikus költemény programja tehát a magánéleti síkon a beteljesülő szerelem óhajtása lehetne. A pentaton alap gondolatot színező késő romantikus hangzás ügyesen elleplezte a csillogó felszín alatti hatalmas mélységet: a tragikus látásmódot.

Vörösmarty

Liszt, Vörösmarty, Bartók

A tragédia még sokkal kézzelfoghatóbb az édesapja halálakor befejezett *Vörösmarty-szimfóniában* (1952). Az elkészült, később Erkel-, majd Kossuth-díjjal is értékelt zenekari mű a bevezetőben már említett magyar szimfonikus nyelvkísérlet egyik legsikerültebb darabja. A *Vörösmartyban* ötvözi a szerző először a benne élő Liszt-, Kodály- és Bartók-hatásokat. Az irodalmi ihletésű szimfónia Berliozra és Lisztre vezethető vissza, de a konkrét ötletet a zeneszerző édesapja adta. A programszimfónia ugyanakkor a századfordulón divatozott oly mesterek életműve révén, akiknek műveit 1949 után hazánkban nem vagy csak elvétve játszották. A *Vörösmarty* nem rendelkezik központi témával (*idée fixe*-szel), így a jelen szakirodalom inkább szvitszerűségét emeli ki.¹¹

Vörösmarty költeményeire terelhetette figyelmét egykori magyartanára, a kor legjelentősebb Vörösmarty-kutatója, Brisits Frigyes, de nem elhanyagolható tényező lehetett Liszt és a költő elmélyült szellemi kapcsolata. Weiner Leó magyar romantikus irodalmi alkotásai szintén jelenthettek kiindulási pontot, főként a *Csongor és Tünde* balettzene tündérajelenetei terén. A költő hőssé emelését indokolhatta az is, hogy a már említett zsdanovi doktrína előírásának megfelelően tragikus, romantikus hérosz. Ezzel pedig Járdányi az adott szellemi erőszak idején jól tudott játszani, utalni és tiltakozni. A szimfónia főszereplőjének megfejtése így többséyes, ennek ellenére szokatlanul őszinte vallomás.

Megint másik szempont, hogy a zeneszerző a *Vörösmartyban* Bartók utolsó befejezett alkotását, a *Concertót* írta újra a tételek száma, dramaturgiája és a konkrét idézetek tanúsága szerint. A XX. század legnagyobb magyar zeneszerzőjét a zsdanovizmus korszakában a formalizmus vádjával illették, és műveit indexre tették. Nem véletlen, hogy az igazságtalanságok ellen minden esetben tiltakozó

utód csakazértis tiszteleg a tabuvá tett mester előtt. Nem véletlen, hogy Járdányi közeli ismerőse, Szervánszky Endre hasonlóképpen alkalmazza 1954-ben az irodalmi álorcát arra, hogy Bartókról és önmagáról valljon *József Attila concertójában*. Szabó Ferenc és Révai József zenei „süketségét” kellene feltételeznünk ahhoz, hogy e Vörösmarty-mezbe bújtatott, erősen lisztianus Bartók-újraírást mégis Kossuth-díjjal értékelték. Az, hogy az egyértelműt jelképpel mondta, esetlegesen a hatalomban osztozó kulturális szereplők hallgatólagos különvéleményét is sejteti.

A szimfónia szerkezete és utalásai

TÉTEL	JELLEG	UTALÁS	HANGNEM
Hazádnak rendületlenül	szonátaforma	Egressy: <i>Szózat</i> , Bartók: <i>Concerto</i>	A-dúr
Virág és pillangó	scherzo	Wagner: <i>Mesterdalmokok</i> , Bartók: <i>3. zongoraverseny, Kékszakállú</i>	Fisz-dúr
Hová merült el szép szemed világa...	sírató	Sírató népdal	Esz-tonalitás
Harci dal	démonikus scherzo - rondó	Bartók: <i>Zene...</i> , <i>Concerto</i>	C-dúr
A vén cigány	quasi szonátaforma	Egressy: <i>Szózat</i> , Kodály: <i>Psalmus hungaricus</i>	A-dúr

3. A Vörösmarty-szimfónia tételei

A szimfónia elemzése ma már számos tanulmányban hozzáférhető, sőt maga az alkotó is bemutatta azt a nyomtatott partitúra előszavában.¹² A jelen fejezetben tehát a forma érzékeltetésén túl a megidézett dallamokra hívom fel a figyelmet. Bartók művei kapcsán ismerték fel a kutatók a mester műveiben a tudatos hídszerkezet alkalmazását. Ennek legszebb példája a *Concertóban* figyelhető meg, ahol az első és a harmadik tétel igen súlyos, érzelmi-filozofikus hangulatú, a második és a negyedik tétel egy-egy scherzo, míg az ötödik tétel életigenlő létösszegzés. E szerint tehát jellegzetes dramaturgiai szerepük van az egyes tételeknek, s a mű érzelmileg legmélyebb, vallomásában legszemélyesebb és gondolataiban legegységesebb tétele a középső. Ez a tudatos dramaturgia a szakirodalom szerint a *Vörösmarty-szimfóniában* is kimutatható. A bartóki szerkezeten túl a Járdányi-mű öt tételét zeneileg a *Szózat* első két üteméből képzett téma köti össze, lélektanilag pedig az azonos költő (fiktív életrajz látszatát adó) versei (ld. 3. sz. táblázat).

Vörösmarty-szimfónia

Jellegzetes témák és témafejek

Járdányi Pál

I. tétel   II. tétel   III. tétel

I. hegedű, 1-2. ütem   1. fuvola, 7-8. ütem   1. fuvola, 6-7. ütem

IV. tétel   V. tétel   (Psalmus hungaricus-idézet)

2. hegedű, 13-14. ütem   1. trombita, 68. ütem   1. trombita, 74. ütem

Az első tétel, „*Hazádnak rendületlenül*”, ezúttal Adyt idézve: „*Protestáló hit s küldetéses vétő*”, s ez megfelel a bartóki dramaturgia szerinti feladatának. Az egész tétel a *Szózat* első és második ütemére épített variációs játék, amely a hazaszeretet legvégső parancsát hangsúlyozza. Az első tizennyolc ütemben a fokozatosan belépő vonóskar unisonója mondja ki először a szerzői credót, a *Szózat* első négy hangját. Erre felel egy a-moll trombitakorál, amely kimerevített rézfúvós akkordok felett zeng ércesen. A korál a *Szózat* utolsó két ütemével folytatódik, majd klarinét, oboa és fuvola veszik át a dallamot. Végül az exozíciót lezárandó a trombiták és a harsonák regisztrálisan vezetett akkordokban harsogják a *Szózat* második ütemét és tovább szövését. A fuvola és hegedű concertálása vezet át a főtémaszakaszhoz, amelyet egy *De profundis*-jellegű vonósbelépés indít el. Az 52. ütemben harsan fel ismét a *Szózat* második üteméből gyúrt téma a trombitákon, s ennek variált továbbszövésében idézi meg a szerző először Bartók *Concertóját* (II. Párok játéka trombitakettősét). Ezek után az első négy hang variációival lépünk be a repríz területére, végül a téma harsonaszólóként hangzik el, s így érkezünk meg a Codához. A tétel légies A-dúrban záródik.

A második tétel, *Virág és pillangó*, játékos scherzo – ha Bartók-újraírásként értelmezzük a művet. Saját műelemzésében azt említi a szerző, hogy itt a *Csongor és Tünde* tündérvilágát képzelte maga elé.¹³ Ez az utalás ismét felveti, hogy Weiner Leó Vörösmarty-balettjét sejtjük a tétel hangulati-stiláris előképeként. A tétel első látszatra a finom, udvarló költészet kecses zenei leképeződése. Debussys vonós és hárfaszongás felett frivolan futkos a fuvola, mígnem megszólaltatja első alkalommal a tétel központi témájának alaphangjait. A kottamellékletben is látható témafej azonban erősen emlékeztet Richard Wagner *A niürnbergi mesterdálnokok* című operájából Walter versenydalára. Az idézet lehet tudatos, hiszen tartalmilag egyértelműen illik a választott vershez. Ám lehet, hogy pusztán a zeneszerző memóriájából került elő alakot váltva, ahogy az más komponistákkal is megtörtént, például Bartókkal, aki Dohnányi *I. szimfónia* 1. tételének

mitikus főtémáját idézte meg saját alkotásában. Magam a tudatos idézést látom valószínűbbnek, hiszen a szimfóniában minden hang egyszerre komoly és utalás valamire. A vidám arkádiai vonós- és fafúvószene egy pontján ismét csak gyanúsíthatóan idézet szólal meg, előbb Bartók 3. *zongoraversenyének* pasztorális 2. tétel, majdan pedig *A kékszakállú herceg várának* Kincseskamrája. Amíg az előbbi a gyengéd intimitás hangulatát kölcsönzi a tételnek, addig az utóbbi az udvarló herceg szerelmének gazdagságát mutatja. Igaz, a tétel közepétől egyre gyakrabban hangzik fel nagyszekund-osztinató, amely egyben előrevetíti azt is, hogy az idill miért nem végződik boldog beteljesedésben.

A harmadik tétel, *Hová merült el szép szemed világa...*, a Bartók-olvasat szerint a szimfónia legsúlyosabb eleme.¹⁴ A szerző által adott megfejtés szerint a kottapéldában is jelzett motívum a gyengéd szerelmi féltés (és végül bölcselkedés) költeményének kezdő sorából a hová kérdőszó ritmusát és dallamlejtését adja vissza. Erre a témára épül ez a lassú, sirató dalokra emlékeztető, háromrészes forma, amely feloldatlan Esz-alapú domináns szeptimmal cseng ki. A nagyszekundos siratótémából fuvolára, klarinéra és kültre ír szép szólókat a szerző, de szólisztikus ütemekben bűg fel a mélyhegedű és az első hegedű is. A tétel legelejétől kísért a Kékszakállú herceg végzete, a Bé-Asz szekundosztinató, amely az utolsó akkordnak is szereplője marad. A vérmotívum így meghatározza az egész tétel tragikus hangulatát.

Ha az első tétel a *Hazádnak rendületlenül...* ethoszát, a hazaszeretet és a helyben maradás imperatívuszát hangsúlyozta, a harmadik tétel egyértelműen rákérdez: a „Hová?”-sorral. A jelenlegi értelmezések egyike sem veti fel, hogy esetleg ironiát alkalmazna a szerző, így csak az feltételezhető, hogy az elvágódás miatti megrendültséget halljuk. Amikor a siratótéma a rézfúvókon szólal meg (A-Bé-Desz'-Cesz), az éles ritmus miatt a hallgatónak az első tétel *Szózat*-idézete rémlik fel; így a befogadó fejében megszületik egy hazáját sirató zenei elem, amely a partitúrának nem része.

A vérmotívummal is jelzett tragikum okát, hogy ti. az előző tételben hallott magánéleti vagy a reminiscenciákon keresztül a Bartókot ért politikai feszültség miatt akar a lírai én máshol lenni, azt a szimfónia itt még nem árulja el. A „Hová” mindezzel együtt és mindezekén túl is egyértelmű gesztus a hazáját kényszerből hátrahagyó Mester előtt, aki éppen a *Concerto* 3. tételében vallja meg legkétségbeesettebben honvágyát. A sokszoros idézetek és képzettársítások révén viszont egyértelmű, hogy a tétel az „itt halnod kell!” imperatívuszát hirdeti.

A negyedik tétel, a *Harci dal*, formailag rondó, tartalmilag démonikus scherzo, amely egy csatát fest le, méghozzá győztes csatát. A nagyfokú fokozás során felharsan a jelzett rondótéma, majd pedig egy epizód erejéig Bartók életművének csúcspontja, a *Zene húros, ütőhangszerekre és cselesztára* című darabja is megidéződik. A trombiták ismét regisztrálisan mozognak, akárcsak az első tételben, s ezzel állandó mozgásban tartják a zenét. Végül a *Concerto* néptáncfináléja is felrémlik a végkifejlet felé haladva, amely harsány és diatonikus C-dúrban teljesedik ki.

Ismerve a bartóki dramaturgiát, illetve az egész szimfónia tragikus alaphangulatát, felmerül a kérdés, hogy a nyíltan diatonikus C-dúr fanfárt, a győztes csatazajt, a kirívóan egyszerű rondót érthetjük-e iróniaként. Ez azért is megoldása lehet a *Harci dal*nak, mert ismeretes, hogy az 1848/49-es szabadságharc elbukott, Vörösmarty összeomlott, és a többi költemény megzenésítésekor a zeneszerző a szövegeknek és a valóságelemeknek megfelelően járt el. Nagy a valószínűsége ennek fényében, hogy a kor szokásos indulói, győzelmi fanfárjai és akár Sosztakovics szimfóniáinak katonazenéi kaptak e tételben egy fricskát.¹⁵

A *Vén cigány*-tétel minden bizonnyal ismét egy tragédiát jelenít meg, amelyet nem old fel, csak áttemel egy magasabb tartományba a záró ütemek apoteózisa révén. A költő *ars poeticá*jának is értelmezett költeményt feltehetően a zeneszerző is önvallomásként ábrázolta. Maga a téma két elemből áll: a bartóki vérmotívum két hangjából, igaz, itt csak kisszekundnyi a távolságuk. E két hang egymáshoz feszüléséből bontakozik ki az a dallam, amelynek párját már hallottuk a 3. tételben. A téma második tagja viszont Kodályt idézi, méghozzá a *Psalmus Hungaricus* 9. versszakának utolsó sorát: „A kevélyeket aláhajigálad.” Az aláhajigálad szó éles és nyújtott ritmusú képlete zeng fel számtalanszor, ám a kodályi mintától eltérően az utolsó hangköze a *diabolus in musica*, a tritónusz. A téma feszültségre épült, s az csak fokozódik minden variáció során. A zene igyekszik továbbhaladni, de a tizenhatod szextolák, a harmincketted ismétlések, sőt a mikrokromatika révén sem tud kitörni a szűk dallami körből. A hatalmas feszültség két lépcsőben oldódik végül fel, előbb a 3. tétel motívuma sír fel a tutti zenekaron, majd pedig a Kodály-idézet kemény parancsa után a *Szózat*-idézet hangzik el. A témák rövid együttes concertálása átadja a helyét a triumfáló Egressy-dallamnak légies A-dúrban. Az, hogy a *Szózat* győzedelmes hangjai nem tűnnek elég őszintének, alapvetően annak köszönhető, hogy előtte minden tételben tragédiát hallottunk. A befejező ütemek őszinte hitéhez, fényes dūr-jellegéhez kétség sem férhet, de az nem a komponálás jelenében értelmezhető, hanem a szerző által óhajtott valamikori jövőben – a mi korunkban, ha esetlegesen nem is a mi jelenünkben.

Elsődleges értelmezési síkok

Kísérteties, ahogy Járdányi a *Harci dal*ban, de az egész programszimfóniával úgy írja újra Bartók „*Kossuth* – szimfóniai költeményét”, hogy azt nem ismerte. Bár Kodály mesélhetett arról – feltehetően elmarasztalva –, de a kottát csak 1963-ra tudták rekonstruálni. A *Kossuth* felől közelítve a *Vörösmarty* gyakorlatilag stílusában, dramaturgiájában és képviségében is a legközvetlenebb folytatása.

A *Szózat*-idézzel való játék számos zenetörténeti mintához vezethető vissza. Túl a második nemzeti ima erőteljes jelentéskörén, a zeneszerző ismerte Erkel Ferenc *Ünnepi nyitányát*, amely a *Himnuszra* és a *Szózatra* írt közös variáció. Ugyanerre a két nemzeti dalra írt nagyszabású zenekari fantáziát Liszt Ferenc

is. Sőt a fiatal szerző tudhatott arról, akár Kodály Zoltántól is, hogy a *Psalmus Hungaricus* bemutatója alkalmából elhangzott Dohnányi *Ünnepi nyitánya*, amely többek között a két nemzeti imát is megszólaltatta egyszerre. Valószínűleg Liszt, Erkel és Dohnányi példája csak inspirációt jelentett, a választás lényegi mozzanata a Vörösmarty-szöveghez kötődik.

A szimfónia főszereplője azonban továbbra is kérdéses. A cím Vörösmarty Mihály, tragikus sorsú költőóriást jelöli meg főhősként. A mű ajánlása azonban a hetvenéves Kodály Zoltánnak szól. Egy későbbi levélből viszont ismeretes az is, hogy az édesapa, Járdányi-Paulovics István halálos ágyánál keletkezett a kompozíció.¹⁶ Azt pedig szintén bemutattam, hogy miként kapcsolódik az alkotás Liszthez és az önkéntes száműzetésben elhunyt Bartók Bélához.

A szimfónia utóélete

Szervánszky Endre már említett *József Attila concertójának* utolsó tétele a „Nem én kiáltok” címet viselő indulóparafrázis. Több zenetörténész is úgy értelmezte azt, mint az 1956-os forradalom látomását, amelyet a történelem visszaigazolt.¹⁷ Járdányi *Harci dalában* hasonló látomást sejthetünk, ahogyan, sajnos, az utolsó tételben megszólaló tragédia is beteljesedett.

A nagyszerű ősbemutató (1953. február 18., Zeneakadémia) után több előadást is tervezett Ferencsik János, sőt külföldi felkéréseket is kapott, amelyből az 1959-es londoni előadás meg is valósult. A megérdemelt stúdiófelvételt is kitűzték, és jelképes módon 1956. október 23-án a kora délutáni órákban kezdődött meg. Amikor a stúdióban felhangoztak a *Szózat* hangjai, akkor szólalt meg az ezrek ajkán is a Bem téren. A felvételt az események miatt félbeszakították, de a zenekar felajánlotta, hogy kimennek a tüntetők közé, és eljátsszák lelkesítésként a *Harci dalt*.¹⁸ Bár ez nem történt meg, Járdányi csatlakozott a felkeléshez. Később Aczél György töröltette a felvételre került részleteket is. A mű ennek ellenére – Járdányi Gergely kutatásai szerint – eddig 20 alkalommal hangzott el hazánkban és Németországban.

Borsodi rapszódia

A *Divertimento concertante* 1948/49-es újrafogalmazásával kezdődő szimfonikus sorozat utolsó eleme az 1953-as keltezésű *Borsodi rapszódia*. Ismét Lisztre utal a műfajválasztás, a szerkesztésmód és szilaj hangulat. Ajánlása és keletkezési körülményei ismeretlenek. Az 1953-as bemutató ezúttal is Ferencsik Jánoshoz és a Magyar Rádiózenekarhoz kötődik.

A rapszódia szerkezete

Az öt szakaszra bontható rapszódia öt borsodi, kelet-felvidéki népi dallam köré szerveződik. A *Tisza menténtől* eltérően az egyes dalokból képzett témák nem szólalnak meg együttesen, hanem csak az adott szakaszon belül. Liszt rapszódiaitól is eltérnek ennyiben, mert ott is található egy-egy kitüntetett téma, amely

az egész művet meghatározza. A hangszerelés ugyan a hagyományos romantikus zenekart alkalmazza, valójában visszatér a szimfonikus költeménynél is látott takarékos írásmódhoz, főként a vonósokat és a fúvósötös hangszereit használja. Sajátos ízt ad ennek a műnek is a népi modalitás műzenébe való beemelése. Az egész életműben kiemelkedő szereppel bíró A-tonalitásnak e darabban több alakja is megtalálható (pl. a-moll, A-dúr, A-dór).

SZAKASZ	JELLEG	IDÉZET	HANGNEM
Largo rubato	hajnaldal	<i>Három betyár a csárdában</i>	a-moll
Molto moderato con gratia	lassú scherzo	<i>Ha bemegyek a kantinba</i>	Cisz-dúr
Allegro molto	élénk tánc	<i>A kakas a szemeten annyit nem kapirgál</i>	A-dúr
Scherzando	gyors scherzo	Szlovák néptánc-dallam	E-dór
Presto	stretta	<i>Hej, rozmaring, rozmaring...</i>	A-dór

4. A Borsodi rapszódia szerkezete

Az első szakaszban (Largo, rubato) feltehetően a *Három betyár a csárdában...* kezdetű népdalt dolgozza fel a szerző.¹⁹ Felmerül, hogy a *Tőlem a nap úgy telik el...* kezdetű népdal egyik variánsa is lehet az első nóta, ám Járdányi hangsúlyozta a borsodi tájegységet. A betyárok nótája valójában egy a-moll hangnemű, lassú, szomorkás szerelmi hajnaldal. A férfi szereplő egyik egyéjszakás kalandját meséli el, s annak során szembesít a főhős otthontalanságával és erős magányával. A lassú, kimért, leginkább átkötött félkották kísérete felett szép kamaramuzsika bontja ki a szomorú népdal egy-egy sorát. Bár van zenekari csúcspont, de az összesen három ütemig engedélyez fortét, előtte is, utána is csak halkán szól a muzsika.

A második szakaszban (Molto moderato con grazia) a *Bementem a kantinba...* kezdetű népdal variációját halljuk. A kevésbé ismert dal Cisz-dúrban hangzik el barokkos polifón szólamvezetésben, amelyben kiemelkedő szerepet a fafúvósok kaptak. A szakasz közepén nyolc ütemnyi kürtkoráljáték kíséri a hegedűk és mélyhegedűk unisonóját. Az utána következő epizódban egy harminckettes variánsból fűzi a szólamokat a szerző úgy, hogy előkészíti a következő szakasz egyszerű dudanótáját. A harmadik szakasz (Allegro molto) *A kakas a szemeten annyit nem kapirgál...* kezdetű táncos jellegű népdal. Egyszerű dallama, sokszoros ismétlődése és jól kitapintható A-dúr jellege egyértelműsíti táncos jellegét. Kodály *Marosszéki táncok* című kompozíciójában hallhatunk hasonló táncos forgatagot. Ahogy korábban, úgy ezúttal sem tutti zenekar játszik, csupán a vonósok és a fafúvósok, azaz a klasszikus népi együttes hangszerei. Érdekesség, hogy a dallamot húsz ütem után kimerültnek tekinti a szerző, és egy nagyterc s kisszekund lépéses háromtagú, barokkos témafejet fejleszt, amelyet majd a következő szakasz végén is visszaismétél.

Borsodi rapszódia

Felhasznált népdalok zenekari alakja

Járdányi Pál

Largo, rubato - téma (Három betyár a csárdában...)

1. hegedű, 11-15. ütem

Molto moderato con grazia - téma (Ha bemegyek a kávéházba...)

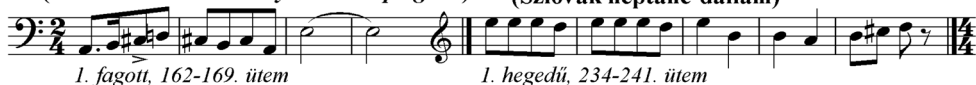
2. hegedű, 131-134. ütem

Allegro molto - téma

(Kakas a szemeten annyit nem kapirgál...)

Scherzando - téma

(Szlovák néptánc-dallam)

1. fagott, 162-169. ütem

1. hegedű, 234-241. ütem

Presto - téma (Hej, rozmarin, rozmarin...)

1. klarinét, 329-332. ütem

A negyedik szakasznak (Scherzando) egy kevésbé ismert dél-szlovák néptáncdallam az alapja. Az E-dúr dallam ezúttal a teljes zenekart megmozgatja, de negyven ütem után visszatér az előző barokkos témafej, s elvezet a fináléhoz. Az utolsó szakasz (Presto) a más művekből ismert kisszekund-súrlódással kezdődik, ám hamarosan felhangzik a beteljesedett vidám szerelem dala, a *Hej, rozmarin, rozmarin* kezdetű. Ez a népdal végig uralja ismét az utolsó szakaszt, igaz, a kíséretben újra feltűnik a barokkos témafej egy-egy változata. A rapszódia A-dórban végződik.

A rapszódia elsődleges értelmezési síkjai

A rapszódia változatos karakterű és hangulatú dalok és táncok gyors egymásutánja, amelyben ezúttal kifejezetten mély szimfonikus fejlesztés, ellenpont vagy nagyléptékű variációs technika nem jelenik meg. Népdalok zenekari feldolgozásaként is jól értelmezhető a darab, arról nem is beszélve, hogy ösztönös őszintesége, barokkos kitérői és megállói révén magasrangú szórakoztató zene született. A *Borsodi rapszódia* ugyan nem csapong annyira, mint ahogy azt a műfajtól megszoktuk, mégis eleven s jól átgondolt táncrend. A szerelmi szomorúságtól vezet át a szakításokon és új találkozásokon keresztül a beteljesedett egymásra találásig. Az, hogy a szerző életében ez még csak óhajlás, érzékelhető a népi modalitás tudatos alkalmazásából.

Epilógus: Vivente e moriente

Magánéleti intermezzo

Járdányi Pál 1956-ban részt vett a megmozdulásokban, bár fegyvert nem fogott a kezébe. Megalapította a Magyar Zeneművészek Forradalmi Bizottságát Szervánszky Endrével együtt, elnöknek pedig Zathureczky Edét kérték fel. Az első intézkedéseik között szerepelt, hogy megvédjék Szabó Ferencet az esetleges támadásoktól. Híres kiáltványukban hitet tettek a magyar szabadság mellett, s egyben Vörösmartyra hivatkoztak.

„Világgá kiáltjuk követelésünket: a szovjet csapatok hagyják el hazánk területét. E nélkül nincs magyar szabadság, nincs független Magyarország! Ha függetlenségét vissza nem szerzi, valóra válik Vörösmarty döbbenetes víziója a nemzet temetéséről!”²⁰

A forradalom leverése és az önkényuralom visszarendeződése megviselte az érzékeny művészt, de a családi boldogság elodázta tragédiáját. Még 1956 nyarán feleségül vette szerelmét, Devescovi Erzsébetet, és hamarosan két gyermek boldog szülei lettek. Ezt a magánéleti idillt hallhatjuk az 1959-ben komponált és 1961-ben kiadást is ért *Hárfaversenyben*. Ugyanebben az évben Aczél György eltávolíttatta a Zeneakadémiáról Zathureczky Ede halálakor elmondott emlékbeszédére hivatkozva. A feltehetően rá váró börtönt Kodály erőteljes közbenjárása következtében úszta csak meg, de állását többé nem kapta vissza. Az MTA Népzene-kutató Csoportja munkatársaként a népzenei anyag rendezésére fordította az energiáit. Kutatótevékenysége mellett továbbra is alkotott, így született meg a Magyar Rádió felkérésére az eredetileg öttételesre tervezett szimfónia, a *Vivente e moriente*. A gyászszimfónia hamarosan a legtöbbet előadott Járdányi-zenévé vált, 1964-es bemutatója után az évtized végéig még ötször szólalt meg. Kortárszenei darabnál ez a szám kifejezetten magasnak számított már abban a korban is.

A szimfónia szerkezete

A szimfóniát 1963-ban kezdte el tervezni, de édesanyja halála miatt a második tételnél befejezte az írást. Címnek két ritkán használt, olasz előadói utasítást választott. A *vivente* azt jelenti, hogy élettelen, a *moriente*, hogy haldoklóan.

TÉTEL	JELLEG	UTALÁS	HANGNEM
Vivente	háromrészes forma	Bartók: <i>Concerto</i>	A-dúr
Moriente	Gyászinduló	Bartók: <i>Kékszakállú, Concerto</i>	d-moll C-vel

5. A *Vivente e moriente* tétélei

Az első tétel, a *Vivente*, két témára épül. A kottapéldában is látható 1. témát a legtöbb esetben két hangszerre osztotta szét a szerző. Az 1. téma esetében

a hangszerelés immáron a motivikus technika alapeleme. A 2. téma, amely Bárdos Lajos kifejezésével élve egy alternáló disztanciaskálára épül, általában összefüggően hangzik el egy-egy hangszeren, és meglepő módon éppen az válik nagyobb lélegzetvételi „dallam” alaptagjává. Ha bármilyen módon is érzékelhető még a népzenei gyökér, akkor az éppen a 2. téma lendületében, ritmusában és nyers lendületében érhető tetten. Pedig a Lisztnél először megjelenő, majd a Bartók által a végletekig vitt skála révén válik a század közepi magyar szimfonikus stílus egyik korszerű, de utolsó darabjává. A hallgatónak számos ütemcsoportban támad az a benyomása, hogy Bartók *Concerto*-jának első és/vagy az utolsó tételének fokozását hallja.

Pedig még Bartókhoz képest is kifejezetten újszerű a szimfónia írásmódja, ahogy csupán témátöredékeket helyez el a szerző a térben, azaz Webernre jellemzően, szólisztikusan alkalmazza a zenekart.²¹ A töredékeket esetenként egymáshoz rendeli, mint a bevezető ütemekben, hol szándékolt töréseket alkalmazva szétválasztja egymástól. A töredékek egymáshoz rendelésében viszont barokk eszközt is használ, így szabadon él a fúgatranszpozíciókkal. Azok több változatát életre hívja, így tükör- és rákfordításokkal is találkozunk. Sőt a tétel közepén egy nagyszabású fugató is elindul, amelyre egy a végkifejletet előrejelző A-orgonapont felel. A lendületes, de fanyar hangulatú tétel pentaton-akkordokon keresztül jut el a hiányos A-dúr zárlatig.

Vivente e moriente

Vivente

Járdányi Pál

1. téma

2. téma

2. téma jellegzetes fordítása

Moriente

Fríg koráltéma

d-moll gyászhangok

Sirató téma

A második tétel, a *Moriente*, igazi gyászzene, amely éles kisszekund-osztinátóból bomlik ki. Az egész gyászfolyamat három alapvető zenei elem változataira épül, egy fríg koráltöredékre, egy gyászinduló lüktetésére és egy bús siratóénekekre. Miközben újra a töredékes írásmóddal találkozunk, a Bartók-opera *Könnyek tava* jelenete visszhangzik a klarinétpezidókban, és a *Concerto* 3. tétele ismerhető fel előképként a siratóéneke tutti epizódjában. Van elemző, aki a mahleri gyászindulókat tekinti a Járdányi-zene előzményének.²² A haldokló szívhangjainak egyre hiányosabb ismétlődése vezet el a d-moll zárlatához.

Elsődleges értelmezési síkok

A kéttételes, befejezetlen szimfónia az életmű stílárís csúcspontja, éppen anynyira önálló és egyéni, mint amennyire ötvözi a darmstadti irányzatokat a bartóki úttal.²³ Gyors népszerűsége is azt sugallja, hogy szerencsésen rétegződött benne egymásra a hagyomány és újszerűség, szabad atonalitás és a népzenei modalitás, klasszikus dallamiság és impulzuszerű hanggesztikuláció. Az 1960-as évtizedben induló Harmincasok nemzedéke ugyan más irányban folytatta az új magyar stílus kísérletét, de Járdányi újítása sikeres volt. A szimfónia jellegzetes magyar szimfonikus gyökerei felől közelítette meg a korabeli szerializmust, s így hozott létre egy valódi hidat, amely mintájára még sok értékes mű születetett volna.

Személyesség a személyi kultusz idején

Írásomban Járdányi Pál öt szimfonikus alkotását mutattam be. A kodályi stílusmodelltől elindulva a pentaton magyar népzene, valamint Liszt és Bartók zeneiségének hatására erőteljes, önálló nyelvre tett szert, amelyet az 1960-as években is tovább tudott fejleszteni. Szuggesztív, érzékeny és kifejező zenéjének legfőbb jelentősége számomra a művekben rejlő őszinteség, a művészi személyesség.

1949-ben, a *Divertimento concertante* befejezésekor már dühöng a személyi kultusz és annak hazugságra kényszerítő propagandája. A szerző, amiképpen a magán- és a társadalmi életben, úgy a művészetben sem engedett a hazug szónak, s nem bújtt álarcok mögé. A *Divertimento* ifjonti, tanítványi remekmű, amellyel a céhbéli legény megkapta a legmagasabb céhmesteri elismerést. Személyessége leginkább a fanyar hangnemekben, pentatonmodalitásában, valamint az érzékeny-szomorú klarinétszólókban hallható ki a lendületes táncforgatag közepette.

Az önálló, szókimondó mesterré válást jelzi Szabó Ferenc hihetetlen éles és nyílt támadása is: egy stílust másoló tanítványért nem turkálna szegyyig a szocialista realizmusban. A mester azonban éppen attól mester, hogy meg is tudja védeni magát: Járdányi szónoki válasza népzene kutatóként volt érvényes felelet, a *Tisza mentén* és a *Vörösmarty-szimfónia* pedig zeneszerzőként. A szimfonikus költemény hőiséül nem egy titánt, egy romantikus héroszt s még kevésbé egy politikust választott, hanem egy szerelmi magánytól szenvedő férfiút. Az *Árva madár* érzékeny hősiességét ugyanakkor végig ellenpontozza a Ludas Matyi hetykeségű fazekasinas frivolsága. Megint csak Járdányi érdeme, hogy a két népdal lírai énjét nem emelte át sem a politikai szférába, sem a mesevilágba, hanem végig hús-vér emberek érzéseit, búját és vágyait tárja elénk. Nyilván, nem kell messze keresnünk a *Tisza mentén* hőisé: a zeneszerzőt magát.

Jóval összetettebb személyiséget rejt a szimfónia öt tétele. Tragikus alaphangjával, bartóki dramaturgiájával, ezúttal erősen kromatikus-modális nyelvezetével ismét erőteljesen kirítt a korszak szokványos dúrvégű darabjai közül. A szimfónia hőse egyszerre több személy is, Vörösmarty, Liszt, Bartók, Kodály

és maga az alkotó is. Egressy-, Wagner- és Bartók-idézése önmagában is nyílt lázadás a korszak ellen, főként azok korábban említett jelképisége révén. Járdányi mélységes fájdalomként megélt magánéleti tragédiája (édesapja halála) mellett szólni tudott és mert a nemzethalál-látomásáról, a nyomorba döntött milliőről és a rabságot egykoron lerázó forradalom iránti reményéről. Váteszként saját és egész nemzete sorsát egyszerre tudta megmutatni.

Bár ezt a képet már nem mélyíti tovább, de mégis árnyalja a nagyzenekari tetralógia utolsó darabja, a *Borsodi rapszódia*. A népdalokra épített szórakoztató, liszti zenei forma révén szolgáltatott igazat a nagy elődnek, illetve írta újra a magyar romantikát. A rapszódia programja ismét csak a magánytól a beteljesült szerelem reményéig ível. Más kérdés, hogy a népdalok révén megidézett alakokkal, ha nem is szociografikus hitelességgel, de a társadalom perifériáján élőket is beemelte – ebben az értelemben kifejezetten nem romantikus pózban – a műzenébe.

Személyességének és korán lezárult életművének utolsó lobbanásával ismét egy remekművet hozott létre, a *Vivente e morientét*. A létezés két minőségét, az életet és a halált saját reményein, félelmein és megrendültségén keresztül festette le. Ezúttal nem a nemzetet siratta el, csak egyetlen embert, de ez a gyász éppen személyessége következtében vált egyetemes érvényűvé. A kéttételes szimfónia saját korában elinduló népszerűsége jól mutatja, hogy a korszerű nyelvezetű, de hiteles személyességet a közönség érzekelte, értette és értékelt.

Végszó

Járdányi dalai, kórusművei és kamarazenéje révén tovább árnyalható a szerző képe. Minden megnyilvánulásában jelen volt érzelmileg és tudatosan is. Vörösmarty hatalmas végítélet-freskóját öntötte zenébe a halálos ágyán. Édesapja halálakor fejezte be a *Vörösmarty-szimfóniát*, édesanyja elhunytakor a *Vivente e moriente* szimfóniát, saját requiemjévé pedig az *Előszó-kantáta* vált.

CÍM	MŰFAJ	SZERKEZET	AJÁNLÁS	HANGNEM	ÉV
Divertimento concertante	divertimento (concerto grosso)	3 tétel	(Kodály?)	a-moll	1942, 1948/49
Tisza mentén	szimfonikus költemény	5 szakasz	Patri sexagenario	D-dúr	1951
Vörösmarty	szimfónia	5 tétel	Mesteremnek, Kodály Zoltánnak 70. születésnapjára	a-dór	1952
Borsodi rapszódia	rapszódia	5 szakasz	?	a-dór	1953
Vivente e moriente	szimfónia	5:2 tétel	In memoriam matris carissimae	d-moll	1963

6. Az öt zenekari mű áttekintése

JEGYZETEK

- 1 Itt mondok köszöntet Dr. Járdányi Gergelynek a tanulmány megírásában való szakmai támogatásáért.
- 2 Kecskemeti István: *Járdányi Pál*. Budapest, 1967, Zeneműkiadó.
- 3 Kusz Veronika: *Járdányi Pál*. Budapest, 2004, Mágus Kiadó.
- 3 Ld. bővebben *Hangűzenetek Liszt Ferencről – Új Magyar Zenei Fórum*, 2011-en résztvevők ars poeticáit: <http://info.bmc.hu/hirek/303>
- 4 Szabó Helga: Járdányi munkásságának hatása a magyar zenei nevelésre. In *Magyar zene*, 1992/1, 43.
- 5 Ujfalussy József: A Járdányi-ügy. In *Magyar zene*, 1992/1, 14–18.
- 6 Szabó (1992): i. m. 42.
- 7 Az egyes műalkotás bibliográfiai adatait ld. Kusz (2004): i. m. 18–19.
- 8 Érdekes egybeesés, hogy Farkas Ferenc 1950-ben írta vegyeskarra és zenekarra a *Tisza partján* című népdalkantátáját, amelynek kottája 1951-ben jelent meg. Vajon Járdányi részéről ez egy versenydal lett volna?
- 9 Ld. http://db.zti.hu/koncert/koncert_Adatlap.asp?kID=14703
- 10 Kusz (2004): i. m. 10.
- 11 Kusz (2004): i. m. 9.
- 12 Járdányi Pál: *Vörösmarty – szimfónia öt tételben*. Budapest, 1955, Zeneműkiadó. Aláírás nélküli Előszó mutatja be a mű szerkezeti alapelemeit. Feltételezésem szerint a szöveget maga a zeneszerző írta, különben szerepelne a szerkesztő neve.
- 13 Járdányi Gergely: Édesapám, Járdányi Pál. In *Muzsika*, 1995. március, 12.
- 14 Tallián Tibor: *Magyar képek*. Budapest, 2014, Balassi Kiadó, 332.
- 15 Az ironikus értelmezést esetleg felülírhatja, hogy a korabeli zenészek a forradalom dalaként akarták eljátszani 1956. október 23-án. A stíluskérdés sokban emlékeztet arra, ahogy Bartók *Concertójának* 4. tételét a különböző karmesterek vezénylik. A hazai dirigensek leginkább iróniával adják elő a *Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország-idézetet*, míg az emigrációban élők (pl. Doráti, Solti, Ormándy) emelkedett pátozzsal himnikus magaslatokba emelik. Sajnos, a *Vörösmarty* kapcsán nem rendelkezünk számos felvétellel, hogy az előadásmódok között a leghitelesebbet kiválaszthassuk.
- 16 Juhász Előd: Új művek bemutatója. Járdányi, Durkó, Tardos, Petrovics bemutatók. In *Magyar Zene*, 1965. november, 512.
- 17 Bónis Ferenc: Emlékező sorok Szervánszky Endréről. In *Hitel*, 2011/11, 19.
- 18 Járdányi (1995): i. m. 12.
- 19 Itt mondok köszönetet Dr. Juhász Zoltán népzene-kutatónak a borsodi népdalok azonosítása során nyújtott szakmai támogatásában.
- 20 Szabó (1992): i. m. 45.
- 21 Tallián Tibor: *Járdányi Pál művei* (CD-kísérőtanulmány). Budapest, 2000, Hungaroton, HCD 31742, 2.
- 22 Uo.
- 23 Dalos Anna: Hősi énekek és álomképek. A Hungaroton millenniumi sorozatáról. In *Muzsika*, 2001. jún., 33–36.